

Sociální mobilita představuje jednu z centrálních kategorií buržoazní sociologie, v jejímž rámci plní nejen teoreticko-metodologické, ale i výrazně ideologické funkce: mobilitní přístup je zde vhodným nástrojem funkcionalistické (ať liberalistické či kritické) interpretace soudobé kapitalistické společnosti. Otázky sociální mobility tvoří součást teorií industriální a postindustriální společnosti. Spojení s koncepcemi sociální změny znamená velký stimul pro realizaci mobilitních výzkumů. Tím se otevírá i možnost mezinárodních komparací, v nichž šlo o to, prokázat jednak úzkou souvislost ekonomického růstu a mobilitních procesů, jednak jejich velkou podobnost v průmyslových společnostech nacházejících se zhruba ve stejném vývojovém stadiu.

Provedeme-li „komparaci komparací“ v oblasti sociální mobility, je vývoj nejpatrnější v empirické oblasti. Zatímco v prvních srovnáních mohlo být využito jen několika výzkumů nestejné hodnoty, záběr zemí i reprezentativnost dat se postupně rozšířily. Ke značnému posunu došlo i v metodologické oblasti, kde zejména poslední porovnání využívají náročnějších postupů při zpracování mobilitních dat, namísto prosté prezentace mobilitních podílů. Nejmenší změnu lze ovšem konstatovat z *hlediska teoretického zázemí*, které stejně jako dříve představuje poměrně jednoduché industrializační schéma, dokonce bez uvážení historického pozadí sociálních norem a kulturních vzorů — což by bylo rozšíření nikterak se nevymykající z tradičního rámce buržoazní sociologie.

1. Komparace mobilitních procesů v buržoazní sociologii

Prvotní „industrializační“ popud mobilitních komparací byl poněkud paradoxní: šlo o to popřít populární pojetí Spojených států jako „zlaté země příležitosti“, vyznačující se intenzivní, oproti jiným kapitalistickým zemím mnohem vyšší sociální mobilitou. Jednu z prvních studií na toto téma publikovali S. M. Lipset a N. Rogoffová v roce 1954. Konstatovali, že „data neukazují nějaký podstatný rozdíl v mobilitních podílech mezi Francií, Velkou Británií, Německem, Finskem a Švédskem na straně jedné a Spojenými státy na straně druhé. I kdyby byla tato data zcela komparabilní, stejně by nějaký větší rozdíl mezi těmito šesti zeměmi neukázala“ (Lipset, Rogoffová 1964 : 396). Autoři však poukazují na rozdílnou subjektivní percepci v zásadě stejné sociální mobility; vysvětlují ji menší diferenciací v příjmech, životním stylu a hodnotách, která dává Spojeným státům vzezření egalitární společnosti. (1)

Představu industrializací podmíněné konvergence mobilitních veličin Lipset dále rozpracovával již s jinými spoluautory. Spolu s H. L. Zetterbergem před-

(1) Jde o vysvětlení mimočodem zcela klamně. Jestliže v západoevropských zemích je — jak konstatují autoři — překonávána při srovnatelném mobilitním vzestupu větší distance v příjmech a životním stylu (např.

vlastnictví auta při vstupu do střední třídy), pak by se stejné mobilitní veličiny musely nutně ve společenském vědomí obrazit jako větší v Evropě a jako menší (protože méně nápadné) ve Spojených státech.

ložil na 3. sociologickém kongresu v roce 1956 srovnání 10 zemí západní Evropy a USA, kde znovu popřel „populární pojetí Ameriky“ jako společnosti mnohem otevřenější než evropské země a zdůvodnil zjištěnou podobnost — v souladu s prezentovanou „teorií sociální mobility“ — shodností strukturních a motivačních faktorů. Silnější působení orientace na sociální vzestup ve Spojených státech (vedoucí k „plánované mobilitě“) je prý v Evropě vyrovnáno vyšší stimulací plynoucí z vyhraněnější sociální diferenciací (jež vede k větší „neplánované“ mobilitě). „Jsou-li dány strukturní předpoklady mobility, je již jen malý rozdíl v tom, že Američané jsou vystaveni silnějším normám a živějším vzorům podněcujícím mobilitu. Zřejmější profesionálně třídní rozdíly v Evropě vyvolávají v současné době silnější ego-potřeby vyvolávající vzestupnou mobilitu. Výsledné motivace vzestupu se tedy jeví na obou kontinentech jako přibližně stejné“ (Lipset, Zetterberg 1966 : 570).

V rozpracovanější a již poněkud diferencovanější podobě se konvergenční teze objevila v pozdější knize Lipseta a Bendixe, kde byla potvrzena zásadní stejnost mobility v západních zemích daná prý tím, že mobilita „dosahuje vysoké úrovně, jakmile industrializace a tím i ekonomická expanze dosáhne určité úrovně“ (Lipset, Bendix 1959 : 13). Zároveň byl vyzdvížen zvláštní případ americké společnosti, jež svým univerzalizmem, otevřeností a demokratičností je prý vzorem, který budou následovat i ostatní země. Protože status je zde zakotven především materiálně (na rozdíl od silných kulturních souvislostí v jiných zemích) a bylo dosaženo vysoké životní úrovně, jsou prý vysoké pozice ve společnosti poměrně snadno dosažitelné a existující hierarchie nezná příkré rozdíly.

Závěr o *stejnosti mobility* v různých zemích vzbudil velké pochybnosti, a to ani ne tak svými teoretickými předpoklady a konsekvencemi (které zapadaly do celkového ideologického pojetí mobility jako apologie „nových fází“ vývoje kapitalistických společností), jako pro použité empirické zdroje a metodologické postupy. Jak poznamenal o jednom z dílčích závěrů uvedených ve zmíněné knize O. D. Duncan, „jestliže je závěr správný, patří ke kategorii zjištění, která jsou pravdivá z nepravdivých důvodů“ (Duncan 1966 : 78).

Komparace provedené Lipsetem a jeho spolupracovníky měly dvě dominanty. Bylo to výhradní soustředění na kategorizaci nemanuální — manuální popřípadě nemanuální — manuální — rolník, a převažující pozornost věnována vzestupně mobilitě (jak jsme viděli již dříve, rovněž Lipsetova a Zetterbergova „teorie sociální mobility“ její sestupnou složku zcela opomíjela). V těchto dvou bodech provedl výraznou korekci S. M. Miller, který do svého srovnání zahrnul kategorii „elity“ a vyzdvihl sestupnou mobilitu (která, jak ukázal, v řadě zemí převažuje nad vzestupnou) jako pravděpodobně ještě lepší indikátor proměnlivosti sociální struktury. Na rozdíl od předchozích komparací se Miller záměrně vyhnul jednoznačným závěrům a konstatoval nejen rozmanitost „národních profilů“ profesionální mobility, ale i proměnlivost jejích vzorů pro různé třídy. „Zjištěná data jsou složitá a pestrá, ... přičemž vazby mezi mobilitou jednoho druhu a mobilitou jiného druhu jsou nejasné, ... neexistuje jedna míra mobility, nýbrž mnoho měr zachycujících její různé dimenze“ (Miller 1969 : 338). (2) Podle podobnosti „národních profilů“ mobility byly vtypovány skutečně pozoruhodné skupiny zemí: USA a Brazílie (město Sao Paolo), Velká Británie a Indie (město Púna), Itálie, Japonsko, Nizozemí a Puerto Rico.

Přestože industrializace a industriální společnost tvoří referenční rámec jak Lipsetových, tak Millerových komparací (které přitom představují jakési dvě

(2) K obdobným závěrům, zpřesněným pro čtyři země (USA, Holandsko, Velká Británie,

Japonsko) dochází Miller i v další práci, pocházející z roku 1965 [Fox, Miller 1966].

návazné, avšak nemálo se lišící etapy), zůstaly obě tyto koncepce uzavřeny do sféry mobilitních dat a sociálně psychologických spekulací, nepokusily se ověřit zjištěné závěry na širší empirické bázi. Tak mohly být na konci šedesátých let hlavní souvislosti mobility formulovány *pouze v podobě neověřených hypotéz*: čím industrializovanější je společnost, tím 1. menší je přímý vliv profesionálního statusu otce na status syna, 2. větší je přímý vliv vzdělání na profesionální status, 3. menší je vliv statusu otce na vzdělání syna, 4. větší je podíl čisté mobility, a to tím větší, čím a) vyšší je úroveň vzdělání, b) širší je dosah masových sdělovacích prostředků, c) vyšší je podíl urbanizace, d) větší je podíl geografické mobility (Treiman 1970 : 229, 221).

L. E. Hazelrigg se pokusil o ověření některých těchto hypotéz a o formulaci obecnějších zákonitostí mobility. Empirická báze dat se poněkud zlepšila (statistická šetření v USA a ve Francii, nový výzkum v Itálii) a na rozdíl od svých předchůdců mohl autor překročit úroveň porovnání hrubých dat. Hlavní inovací tohoto srovnání je ovšem zavedení externího (i když explicitě dílčího) indikátoru industrializace, jímž je spotřeba energie na hlavu. Hazelrigg ani jednoznačně nepřijímá, ani neodmítá industrializaci jako výkladová schéma mobilitních veličin, nýbrž konstatuje — stejně jako Miller — velkou různost „národních profilů“, pokud jde o různé indikace mobility. Na základě porovnání mobilitních indexů a spotřeby energie dokumentuje, že 1. se nepotvrdily hypotézy o snižování vlivu statusu otce na status syna a zvětšování podílu čisté mobility v závislosti na úrovni industrializace. „Dosavadní zjištění zatím... ukazují, že průmyslová expanze souvisí s větší proměnlivostí sociální struktury (snad ji i tvoří). Příležitosti pro obměnu talentů jsou tím větší a zároveň (i když v menší míře) podíly děděných profesionálních statusů jsou tím nižší, čím vyšší je úroveň spotřeby energie na hlavu“ (Hazelrigg 1974 : 491).

V další práci, zahrnující již srovnání mobilitních dat ze 17 zemí a eliminující některé nejspornější informační zdroje, však Hazelrigg tento závěr implicitně problematizuje, a to především zdůrazněním zprostředkujících historických a strukturálních faktorů, které jsou pro mobilitu daleko důležitější než „čistý vliv“ industrializace: „Pokud se tedy pozorovaný rozsah statusové změny nebo stability mění podle ukazatele produktivity příslušné země, pak to zjevně nepramení z nějakých rozdílů v procesech soutěžení na trhu práce, selekce apod.... nýbrž spíše z historických charakteristik samotné struktury výroby“ (Hazelrigg, Garnier 1975 : 505). To je zjištění, které navazuje na nedávné zhodnocení strukturálních podmínek mobility v neprospěch jejich „čistých forem“ a které bychom s určitou rezervou mohli přijmout jako příklad možnosti empirické sociologie vyvrátit nepravdivost svých vlastních předpokladů. V tomto případě jde o to, že mobilita není nějakým jednoduchým korelátem industriálního vývoje, odrazem jednostranně, technicko-ekonomicky pojatého procesu, nýbrž je *výrazem mnohem komplexnější společenské dynamiky*. I když to tak nikde nebylo formulováno, poslední komparace vedly k odmítnutí jednoduchých výkladových schémat, aniž však vedly k přijetí schémat složitějších, opřených o marxistické pojetí sociální struktury a jejího vývoje v podmínkách různých společenských soustav.

Za dvacet let diskuse o mobilitě v kapitalistických zemích byly problematizovány původně jednoduché obecné a dílčí teze: „mobilitní vzorce“ už nelze považovat za stejné, Spojené státy nejsou „zlatou zemí příležitosti“, nejsou však

(3) Debata o postavení americké společnosti z tohoto hlediska je zvláště složitá. Jestliže Lipset její prvenství v objektivních ukazatelích popřel, Miller je potvrdil pro některé

ukazatele (mobilita do společenské „elity“), Duncan znovu potvrdil v širší interpretaci a nakonec Hazelrigg opět popřel.

ani stejné jako ostatní; (3) Itálie a Francie nejsou zeměmi s nejrigidnější sociální strukturou (4). Mobilita se ukázala jako přece jen značně diferencovaný a navíc vnitřně strukturovaný fenomén, neumožňující ani rychlé, ani jednoznačné závěry. Empirická báze se obohatila, metodologické postupy se zjemnily, avšak hlavní výkladové kategorie se nezměnily. I když byla konvergenční teze kritizována, *kritika nepřekročila úroveň její formulace*, tj. rovinu empirických dat o mobilních pohybech. Údaje o různých zemích jsou porovnávány nejen bez ohledu na „operační kontext“ výzkumu, ale také bez ohledu na jeho kontext konceptuální (připomeňme pouze sekundární charakter komparací), a zejména pak bez zřetele na rozdílnost společenského uspořádání a dosažených vývojových etap. Ani při formulaci konvergenční teze, ani při její kritice nejsou uvažovány faktory mobility a indikativní schopnosti existujících mobilních dat pro závěry o podobnosti nebo odlišnosti sociální struktury různých společností. Tato problémová rovina vůbec nebyla otevřena. Právě naopak, i ta nejostřejší kritika dosavadních srovnání vyústila pouze v požadavek (a návrh) standardizace profesionálních kategorizací a prestižních škál, na nichž je mobilita měřena (5). Formulace nedostatků a směrů jejich řešení neopouštějí metodologickou rovinu a zcela abstrahují od teoretických předpokladů, na které je mobilní koncepce v pojetí buržoazní sociologie vázána.

Přes rozvinutí metodologického instrumentáře a datové báze i přes kritičtější přístup se základní teoretický obsah kategorie sociální mobility v buržoazní sociologii nezměnil, nýbrž nadále zůstal jedním z výkladových rámců, v nichž je zdůvodňována konvergence kapitalismu a socialismu a kapitalistická společnost prezentována jako „otevřenější“. Všechny tyto souvislosti, promítající se do definice mobility, způsobu jejího zjišťování i interpretace dat, těžko můžeme opomíjet. To však neznamená, že bychom měli zakrýt „racionální jádro“ mobility, na něž poukazuje celá řada marxistických autorů a které především se stalo důvodem realizace mobilních výzkumů v řadě socialistických zemí (Rutkevič, Filippov 1970; Słomczyński, Wesołowski 1970; Atanasov, Maškiach 1971; Cazacuová 1974; Sociální 1972; Andorka 1969, 1977; Zagórski 1976).

2. Problémy mobility v marxistickém výzkumu

Mobilita, chápeme-li ji jako kategorii reflektující individuální mezigenerační a vnitřnigenerační přesuny mezi sociálními třídami, vrstvami a skupinami na základě působení objektivních zákonitostí společenského vývoje, není přes tvrzení buržoazních sociologů nutně spjata se stratifikačním pojetím sociální struktury. Její emancipace od tohoto kontextu není však snadná a předpokládá nejen prověření vypovídacích možností kategorie sociální mobility, ale také teoretickou reformulaci problému v intencích obecné marxistické teorie společnosti a sociální struktury (Charvát, Linhart, Večerník 1975—1, 1975—2).

(4) V souboru Brésardova demografického výzkumu z roku 1950, z jehož výsledků se dlouho odvozovala mobilní inferiorita Francie, byla nedostatečně zastoupena dělnická třída (vykazující v jednoduché kategorizaci nadprůměrnou mobilitu), takže tento závěr byl mylný. Jak ukazují Garnier a Hazelrigg, i když je Francie na předposledním a Itálie na posledním místě ze šesti zkoumaných zemí (za Austrálií, Švédskem, USA a Japonskem) a konvergenční tezi nelze akceptovat, mobi-

litní charakteristiky těchto zemí se neodlišují od ostatních nikterak příkře (Garnier, Hazelrigg 1974).

(5) Treiman na základě porovnání výzkumů prestiže v 55 zemích (v nichž ze socialistických zemí je zastoupeno pouze Polsko) dokazuje velkou podobnost až shodnost prestižních škál, která prý opravňuje použití jednotné škály pro všechna mobilní šetření (Treiman 1975).

Marxisticko-leninská koncepce odhaluje jak dominantu společenského vývoje (tj. revoluční střídání sociálně ekonomických formací), tak jeho hybný mechanismus (tj. dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů), přičemž na bázi těchto zásadních určení jej sleduje jako *komplexní proces*, promítající se do různých rovin společenského života, z nichž některé mohou působit v aktivní zpětné vazbě. Komplexnosti pojetí musí odpovídat i mnohostrannost analýzy, v níž prvořadé místo připadá studiu základních historických procesů rozvoje výrobních sil a změn v ekonomické struktuře obyvatelstva, dynamiky výrobních vztahů a sociální specifikace ekonomické struktury.

V tomto rámci pak nachází své důležité místo i mobilitní optika, i když přirozeně ne jako dominantní, nýbrž jako parciální a odvozený pohled na sociální strukturu a její vývoj. V tomto novém kontextu analýzy jde o kategorii výrazně modifikovanou vůči buržoaznímu pojetí mobility. Které rysy mobilitního přístupu je třeba eliminovat a které z nich zůstávají i v kontextu marxistického pojetí společenského vývoje přínosné? Je třeba překonat všechny prvky oktrojované mobilitě stratifikační teorií, tj. vertikality, subjektivismus, univerzalizmus, ahistorismus, patriarchalizmus apod. (Charvát, Linhart, Večerník 1975—1). Mobilita však nutně zůstává poznávacím principem generační a individuální specifikace historických změn — nejde tedy o individualistický přístup ke společnosti, ale o využití jedinců jako nositelů sociologické informace i sociální zkušenosti, nejde o nahrazení historického času generačním, ale o to, jak se společenský vývoj promítá do sociálních charakteristik věkových kohort a navazujících generací. Místo teoreticko-ideologické a finalitní kategorie se mobilita stává metodologickým a instrumentálním principem osvětlujícím jednu z rovin individuálních a generačních důsledků společenských změn. Tuto její novou kvalitu je třeba plně respektovat zejména v interpretaci mobilitních dat, která nutně musí překračovat úzký rámec mobilitní matice (či dokonce path diagramu determinace sociálního postavení) a reflektovat širší okruh společenských změn.

Mobilitní výzkum, jeho koncepce, realizace i interpretace, musí být tedy zařazen do takového kontextu sociologické analýzy, v němž první místo patří *určení základních sociálně ekonomických procesů*, utvářejících a přetvářejících sociální diferenciaci v různých oblastech. Taková analýza je založena na studiu pohybu a vývoje společenských tříd, jejich historických přeměn a procesů vnitřní struktury. Pouze na této úrovni jsme schopni určit to, co je z hlediska sociální mobility nejdůležitější, totiž kvalitu a dynamiku „sociálního časoprostoru“, v němž se odehrává pohyb individuí, kvalitu a dynamiku objektivních indikátorů, jimiž se tyto pohyby měří (a subjektivně motivují), sociální určení mobilitních přesunů integrující je do celku celospolečenské dynamiky. Žádná z těchto charakteristik nemůže být přitom určena univerzálně a jednorázově, nýbrž všechny musí odpovídat charakteru zkoumané společnosti (sociálně ekonomické formace) a etapě jejího vývoje.

Nový kontext mobilitního studia znamená jak podstatné zúžení, tak výrazné rozšíření jeho záběru. K zúžení dochází v tom smyslu, že mobilita přestává být nosnou kategorií analýzy dynamiky sociální struktury a stává se pouze *instrumentální optikou*, které můžeme připisovat různou, nikdy však klíčovou důležitost. Zároveň však dochází k obsahovému obohacení této kategorie. Zatímco v buržoazní sociologii byla postupně redukována na vertikální pohyby v hierarchii profesionální prestiže, je v marxistickém kontextu analýzy rozšířena o nejdůležitější typy pohybů majících sociální dosah (především důsledné zjišťování pohybů mezi třídami), přičemž význam delimitací typu vertikální-horizontální, strukturní-čistá mobilita je značně oslabena, protože

vždy jde o pohyby kvalitativně určené (bez jednoznačného vztahu k sociálním vertikálám) a objektivně podmíněné.

Kategorie mobility je v novém kontextu tedy reformulována a *mění se i její společenský význam*. Příkladem může být postup sovětských autorů, kteří redefinují problém mobility z hlediska praxe ekonomického a sociálního řízení (a jí adekvátní výzkumné strategie a metodologie) jako mobilitu pracovní, a to v poloze komplexního, ekonomicko-sociálně-psychologického procesu, zakotveného především v oblasti společenské výroby: „V našem pojetí je pracovní mobilita rodovým pojmem ve vztahu k takovým formám přesunů pracujících, jako je migrace, obrat a tok kádřů, pohyb pracovníků uvnitř podniku, profesionální a meziodvětvová mobilita... Pracovní mobilita plní různé funkce v reprodukci výrobních sil a výrobních vztahů. Především představuje jeden ze stupňů reprodukce pracovních zdrojů jako prvku reprodukce celé společnosti. Kromě toho vstupuje do obsahu sociálního mechanismu, jehož pomocí probíhají přechody jedinců z jedné třídy do druhé a tím i transformace třídně sociální struktury společnosti“ (Zaslavskaja, Ryvkina 1974:3, 4, 10). Toto určení je ovšem dáno i *odlišnou společenskou funkcí* kategorie mobility v socialistické společnosti, v níž se z ní místo nástroje ideologické apolegetiky, popřípadě akademické kritiky, stává poznávací instrument řízení a plánování v oblasti vývoje sociální struktury.

Jaké jsou to problémy, na něž může mobilitní výzkum (jako součást komplexního výzkumu sociální struktury a její dynamiky) odpovědět? Řekli jsme, že v mobilitní optice se historický vývoj konkretizuje do individuálních přesunů a generačních charakteristik. Prostřednictvím paměti současníků saháme do určitého aspektu geneze dnešní sociální struktury, sondujeme minulost působící v přítomnosti. Z historického hlediska jde pouze o specifickou simulaci určených trendů, která má své problémy a pro analýzu autentického vývoje musí být používána obezřetně — paměť respondentů je nezáměrně i záměrně filtrována proběhlým vývojem, do odhadů minulého sociálního nebo profesionálního složení se prosazuje vliv diferenční fertility, čas je členěn spíše v úsecích životního cyklu a z hlediska demografického střídání generací než z hlediska historických období a jejich revolučních předělů.

Existují však dva problémy, pro něž je využití mobilitního přístupu velmi účelné — totiž otázka sociální reprodukce společenských tříd a skupin a otázka jejich vzájemných sociálních vzdáleností. Žádný z těchto problémů není v buržoazní koncepci mobility obsažen. Jejím hlavním problémem je míra „otevřenosti“ společnosti, tj. metodologicky vzato, hledisko odlivu z jednotlivých sociálně profesionálních kategorií generace otců do sociálního složení generace dotázaných. Pokud jde o problém sociálních distancí a jejich dynamiky, nebyl dosud v širší míře formulován v mobilitních termínech — protože potom by se od velmi obecné analýzy sociálních pohybů (jejichž směr je specifikován nanejvýš v linii nemanuální-manuální-rolník) muselo přejít k jejich konkrétní specifikaci v kategoriích společenských tříd, vrstev a skupin.

Problém *reprodukce sociálních tříd a vrstev* (resp. toho jejího aspektu, který lze mobilitní optikou postihnout) je zcela opačný než hledisko „otevřenosti společnosti“, a to nejen z teoretického, ale i z metodologického hlediska. Jde především o to, jaké je složení dnešní společnosti z hlediska sociálního původu (resp. z hlediska původního sociálního zařazení při analýze vnitrogenerační mobility), jakým způsobem se společenská minulost promítá do přítomnosti sociální diferenciace jednotlivých tříd a vrstev. Charakteristiky rodiny a minulého sociálního postavení jedince vystupují v tomto případě nejen jako indikátory proběhlých strukturních procesů, ale především jako velmi důle-

žité rysy dnešního sociálního složení, určující „kmenové“ a „nové“ příslušníky různých tříd a vrstev. Takové hledisko může být jedním z kritérií identifikace určitých vrstev uvnitř společenských tříd; je v různém vztahu k jejich kvalifikačním, participačním, kulturním a spotřebním charakteristikám. Pro socialistické přeměny je například příznačné, že v masové míře přivádí do řad dělnické třídy zemědělskou populaci, která po určitou dobu zůstává její méně kvalifikovanou a méně vyspělou částí. Naproti tomu příslušníci dělnické třídy (jejího kvalifikovaného jádra) přecházející do řad inteligence se v podmínkách socialistické revoluce a výstavby stávají její vedoucí a nejvyspělejší složkou.

O teoretickou a metodologickou inverzi problému jde i tehdy, když místo abychom předpokládali určitý systém objektivních a subjektivních bariér mezi třídami, vrstvami a skupinami a zkoumali pohyby mezi nimi, podrobíme analýze tento systém sám, a to právě na základě evidence individuálních pohybů. Zde může významně pomoci právě takový typ interpretace mobilitních dat, který situuje sledované kategorie do hypotetického „sociálního prostoru“ podle frekvence přechodů mezi nimi. Tím se vytváří jeden z komplementárních pohledů na *sociální distanci* mezi společenskými třídami, vrstvami a skupinami, doplňující poznatky z oblasti rozdělování, společenského vědomí a participace.

Při této analýze je důležitá skutečnost, že vychází z „plné sestavy“ mobilitních dat, evidovaných v matici mezigeneračních nebo vnitrogeneračních přechodů, že není třeba žádného zjednodušení v podobě různých indexů a koeficientů. Tím také padá poslední, tj. metodologická opora předpokladu vertikality, protože předmětem analýzy nejsou abstrakce sociálních „vzestupů“ a „sestupů“, (6) nýbrž konkrétní mobilitní pohyby mezi zachycenými sociálními kategoriemi; konstrukce „sociálního prostoru“ vychází až ze zpracování mobilitních dat a objevuje se nejen ve svých obecných charakteristikách, ale v aktuálním „zakřivení“ působeném různým typem a intenzitou asymetrie sociálních vztahů. Informace, kterou získáváme z takové interpretace mobilitních dat, se svým charakterem již jen málo podobá dosavadnímu typu analýz, přičemž je tím cennější a adekvátnější, čím širší je teoretický kontext, do něhož interpretaci zasadíme, a čím užší jsou kategorie, které zkoumání podrobíme. Podrobná evidence sociálních kategorií, kterou bylo v „tradiční“ interpretaci mobilitních dat možné zvládnout jen na základě oktrojovaných předpokladů (vertikality, kvalitativní odlišnosti „čisté“ a „strukturní“ mobility, popřípadě určité intenzity mobilitních přechodů stanovené jako optimální) se zde stává předností a nástrojem hlubšího postižení reálné sociální diferenciace než umožňuje většina dosavadních metod empirické sociologie.

Ovšem jak využití mobilitních dat pro analýzu reprodukční báze společenských tříd a vrstev, tak jejich aplikace na reflexi diferenciace v termínech „sociálního prostoru“ a „sociálních distancí“ jsou podřízeny společné teoreticko-metodické intenci, která je pro studium sociální struktury v socialistické

(6) Jestliže poukazujeme na problémy pojetí vertikality v mobilitních výzkumech vůbec a v jejich aplikaci na sociální strukturu socialistické společnosti zvlášť, nemělo by to znamenat eliminaci této kategorie jako takové, nýbrž spíše výzvu k jejímu podmíněnému a obezřetnému používání. Jak poznamenávají M. N. Rutkevič a F. R. Filippov, „Iže o vertikální gradaci v aplikaci na sociální strukturu socialistické společnosti hovořit potud, pokud ještě existuje nerovnost ve stupni složitosti

práce. Tato nerovnost je vyjádřena tím, že složitější práce vyžaduje vyšší kvalifikaci i vzdělání pracovníka, a proto je společnost v souladu s principy socialismu odměňována. Proto lze postup pracovníka v důsledku růstu jeho vzdělanostní úrovně, kvalifikace, nashromážděných zkušeností apod. ke složitější práci považovat ze přesun „po vertikále“, tj. za sociální vzestup. Ve stejném smyslu se někdy mluví o osobní „kariéře.“ [Rutkevič, Filippov 1970: 41–42].

společnosti rozhodující, totiž zaměření na *sblížování sociálních tříd a vrstev a vyrovnávání sociálních rozdílů*. K tomu se vyslovují M. N. Rutkevič a F. R. Filippov velmi jednoznačně: „V socialistické společnosti v důsledku základní změny sociálně třídní struktury mizí i většina faktických překlad sociálních přesunů, kvalitativně se mění charakter i sociální důsledky těchto přesunů a konečně se mění charakter stimulů podněcujících lidi, aby měnili své sociální postavení. Poprvé v dějinách se tyto přesuny stávají jednou z forem postupného stírání sociálních rozdílů“ (Rutkevič, Filippov 1970 : 40).

Zjednodušíme-li skutečnost, probíhá sociální homogenizace v socialistické společnosti dvěma hlavními směry — jedním je pohyb v oblasti jednotlivých diferenciací linií, stahování jejich disperze a zmenšování vzájemné závislosti i vázanosti na určitá třídně vyhraněná ohniska jejich reprodukce; druhým je časově různě dimenzovaný pohyb individuů, kteří snadněji či méně snadno mění různé atributy svého sociálního postavení. Oba typy pohybů jsou ovšem podmíněny a vyvolány dynamikou společenských tříd určujících základní směry pohybu diferenciací dimenzí i jedinců. Z metodologického hlediska se klade závažná otázka pozadí, na němž můžeme různé typy pohybů a změn registrovat a měřit. V případě individuálních pohybů poskytuje mobilitní přístup charakteristiky rodiny a jedince samého v minulosti jako komparativní pandán, jehož sociální relevance je nesporná, zároveň však limitovaná. Za adekvátní využití mobilitní optiky bychom tedy měli považovat jen to, které vede k permanentnímu ověřování jejich předpokladů i ke snaze přesáhnout její rámec. Teoretický kontext marxistické teorie společenského vývoje je dostatečně široký i inspirativní a je třeba hledat další nástroje sociologického výzkumu, které by obohatily dosavadní metodologický instrumentář, které by přispěly k tomu, aby komplexnosti teoretického přístupu odpovídaly i přiměřeně mnohostranné metody konkrétního výzkumu sociální struktury a její dynamiky.

V tomto novém kontextu lze kategorii sociální mobility využít i pro mezinárodní komparaci. Jestliže ji aplikujeme adekvátním způsobem, může nám významně pomoci při prokázání zásadních rozdílů mezi socialismem a kapitalismem. Odstraníme-li nános zjednodušení a dezinterpretací, ukáží se jako falešné teze buržoazních teoretiků jak o zásadní stejnosti mobilitních veličin ve všech „industriálních společnostech“, tak o jejich závislosti pouze na kvantitativních parametrech industrializace.

3. Kvantitativní charakteristiky mobility v socialistických a kapitalistických zemích

Inovace mobilitních analýz provedené buržoazními sociology v posledních letech se na prvním místě týkají rozsahu a kvality potřebných dat, na druhém místě metodologie jejich zpracování a teprve na třetím místě teoretického kontextu, analýzy, který nevybočuje z logiky industrializační teze. Jednotlivým momentům je tedy přikládána důležitost v obráceném sledu, než odpovídá jejich skutečnému významu.

Metodologické problémy mobilitní komparace nelze podceňovat. Protože využíváme dat, která byla zjištěna ve výzkumech provedených v různých dobách, na různých souborech a různými způsoby, musíme volit kompromisy, které přirozeně nejsou bez vlivu na obsah zjištěných závěrů. Mnohem závažnější jsou ovšem problémy teoreticko-ideologické, světonázorový kontext, v němž je komparace provedena a interpretována. Z toho plynou i některé zásadní metodologické volby, které nejen určují typ komparace, ale často i předurčují její výsledky. Není náhodné, že srovnání se zpravidla omezuje na charakteristiky mobilitního odlivu, tj. ten pohled, který směřuje od otců k do-

tázaným. Výchozí je časově nespecifikovaná struktura generace otců, na které se měří míra „otevřenosti“ dané společnosti. Protože chybí vazba na určitou historickou etapu vývoje, data jsou silně zprůměrována a výsledky se často neliší při porovnání zemí, v nichž je geneze aktuální sociální struktury zcela odlišná.

Pokusíme se nyní o srovnání, které by redukovalo některé slabiny a zjevné nedostatky dosavadních přístupů a alespoň o malý krok posunulo dosavadní informaci o mobilních procesech v různých zemích. Tímto posunem máme na mysli především *porovnání mezi socialistickými a vyspělými kapitalistickými zeměmi*. Přestože v řadě socialistických zemí byla ve spolupráci statistických orgánů a sociologických pracovišť provedena mobilní šetření, jejich výsledky nebyly zatím využity pro mezinárodní komparaci tohoto typu. Je přirozené, že mobilní šetření provedená v socialistických zemích jsou koncepčně odlišná od výzkumů v kapitalistických státech. Protože nelze předpokládat, že by bylo možné provést plně komparabilní výzkum ve společnostech různého sociálně ekonomického typu, musíme se spokojit se sekundárním využitím dosavadních šetření, byť s vědomím značné rozdílnosti jejich teoreticko metodologických východisek. Z toho vyplývají i limity platnosti získaných výsledků, které mohou sloužit jen jako dílčí podkladový materiál pro komplexní analýzu odlišnosti a rozbíhavosti sociální struktury v socialistických a kapitalistických zemích.

Pokud jde o metodické problémy, snažíme se je redukovat takto: 1. časový úsek šetření omezujeme celkově na období 1962—1973, pro většinu dat však na období 1967—1973; je to období mnohem kratší a vývojově homogennější než široký záběr padesátých a šedesátých let použitý v dosavadních srovnáních; 2. z hlediska zkoumané populace se omezujeme pouze na celospolečensky reprezentativní a velké soubory, šetřené statistickými úřady příslušných zemí; protože však některá šetření jsou provedena pouze u mužské populace, omezujeme srovnání na ni; 3. pokud jde o nesrovnatelnost kategorizací, jednak provádíme základní porovnání dělníků, zaměstanců, zemědělců a samostatných, jednak zavádíme takové zpracování dat, v němž tyto odlišnosti nehrají velkou roli (7).

Z hlediska teoreticko metodologického přístupu volíme (na základě toho, co jsme uvedli v předchozí části) dva způsoby zpracování, které se zcela liší od přístupu k mobilní komparaci běžného v buržoazní sociologii. Zaměřujeme se nikoli na porovnání fiktivní „otevřenosti sociálních struktur“, ale na mobilitu jako aspekt aktuální sociální struktury. Z toho plyne relevantní posouzení mobilních dat 1. jako jedné charakteristiky intenzity a typu reprodukce hlavních společenských skupin a 2. jako charakteristiky sociální diferenciace

(7) V článku vycházíme z těchto empirických zdrojů:

Země	Rok šetření	Pramen	Velikost souboru
BLR	1967	Socialen proizchod 1969	53 010
ČSSR	1967	Sociální mobilita 1972	3 940
MLR	1973	Andorka, Kulcsár 1976	
PLR	1972	Zagórski 1976	38 060
Francie	1970	Données sociales 1974	38 000
NSR	1971	Mayer, Müller 1976	10 370
USA	1962	Blau, Duncan 1967	39 970
Velká Británie	1972	Goldthorpe, Llewellyn 1977	9 434

z hlediska mobility měřených distancí mezi společenskými třídami a skupinami. První typ komparace, který vyžaduje alespoň přibližnou srovnatelnost kategorizací, musíme provést pouze podle společenských skupin dělníků, zaměstnanců, zemědělských pracovníků (bez rozlišení vlastnického sektoru) a samostatných mimo zemědělství.

Oproti běžným dvojčlenným nebo trojčlenným schémátům provádíme alespoň minimální obohacení v podobě přiřazení skupiny reprezentující zhruba maloburžoazii a buržoazii. Kategorizace tak sleduje tři dimenze sociálně profesijního členění, tj. rozdíl vlastnického sektoru, rozdíl v povaze práce a rozdíl zemědělských a nezemědělských profesí, které však vzhledem ke kategorizacím dostupných dat i únosnosti počtu sledovaných skupin nejsou promítnuty v plné šíři (první dimenze odlišuje jen samostatné mimo zemědělství, druhá jen námezdně pracující mimo zemědělství, přičemž zemědělství není dále strukturováno). Jde tedy o velmi hrubý přístup, odůvodněný tím, že s podrobnější kategorizací bychom do výsledků vnesli více nejistoty, než kolik jí plyne z takto jednoduchého členění. Teprve při druhém typu komparace, kde srovnatelnost kategorií již není nutnou podmínkou, uvedeme sociální členění sledovaných souborů v původní strukturu použité autory jednotlivých výzkumů.

Dříve než se budeme zabývat rozdíly, které ze shromážděných dat vyplývají, musíme upozornit na jednu důležitou skutečnost. Na rozdíl od kapitalistických zemí, v nichž mobility přesuny ve vlastnickém postavení jsou poměrně malé (týkají se zejména proletarizace městské maloburžoazie a samostatných rolníků), došlo v nedávné minulosti socialistických zemí k rozsáhlým pohybům tohoto typu, které uvedený způsob zpracování dat nezachycuje — jde o přeměnu postavení zemědělců ze soukromých rolníků a zemědělských dělníků v družstevní rolníky a přesuny spojené s likvidací nebo redukcí městské maloburžoazie. Ve skutečnosti byl tedy rozsah mobility přesunů i na jejich základní úrovni v socialistických zemích *daleko vyšší*, než plyne z uvedených dat. Jsme si vědomi toho, že komparativní kompromis nejen redukuje skutečný rozsah mobility, ale také jej zkresluje v neprospěch socialistických zemí, kde změna vlastnického sektoru byla — dříve či později — spojena se řadou důsledků pro sociálně profesionální postavení.(8)

Ptejme se nyní, jaké závěry můžeme vytěžit z mobility dat zpracovaných na této úrovni, tj. jako porovnání mezigeneračních přechodů mezi společenskými skupinami dělníků, zaměstnanců a samostatných. Již zřejmý pohled na data v tabulce 1 ukazuje, že socialistické země se vyznačují *mnohem vyšším objemem mobility* než kapitalistické země západní Evropy — podíl těch, jejichž sociální příslušnost se v mezigeneračním srovnání změnila, se v socialistických zemích s jedinou výjimkou pohybuje okolo 58 %. Tuto výjimku tvoří Polsko, kde je mobilita výrazně nižší než v ostatních sledovaných socialistických zemích, a to především z důvodů vysoké mezigenerační stability v zemědělství. Uchování převažujícího malovýrobního charakteru v tomto sektoru vedlo k tomu, že mobility odliv rolnických synů byl v Polsku mnohem nižší — jestliže v Bulharsku zůstalo rolníky 35 % dotázaných ze zemědělských rodin, v Československu 28 %, v Maďarsku 40 %, pak v Polsku to bylo 45 %. Přitom na rozdíl od Maďarska, které se v tomto směru nejvíce blíží charakteru mo-

(8) V žádném z dosavadních mobilních šetření, a to ani v socialistických zemích, není důsledně rozlišována příslušnost k vlastnickému sektoru. U některých zemí je však možné porovnat přesuny mezi a) postavením

námezdního pracovníka či pracovníka státního socialistického sektoru, b) postavením družstevníka a c) samotného výrobce. Tyto mobility pohyby se např. v Bulharsku týkaly 70 % šetřených osob.

Tabulka 1. *Mobilitní charakteristiky v některých socialistických a kapitalistických zemích (v %)*

Země	Podíl mobilních osob	Z toho mobilita			
		strukturní	čistá	v hlavním směru	ostatní
BLR	59,3	79,3	20,7	90,1	9,9
ČSSR	58,0	54,8	45,2	85,5	14,5
MLR	57,7	67,1	32,9	88,6	11,4
PLR	46,9	62,9	37,1	85,7	14,3
Francie	46,4	50,6	49,4	79,8	20,2
NSR	43,1	31,8	68,2	74,7	25,3
USA	51,9	41,6	58,4	78,7	21,3

Prameny: viz pozn. 7.

bility v Polsku, zde nižší odliv ze zemědělství nebyl vyrovnán přesuny mezi ostatními skupinami.

Nejde však jen o rozsah přesunů, ale také o jejich souvislost se společenským vývojem. Propočty „strukturní“ a „čistě“ mobility a směru mobilitních pohybů(9) nasvědčují tomu, že v socialistických zemích byly sociální přesuny daleko více spjaty s pronikavou dynamikou v základních dimenzích sociální struktury. Ve všech těchto zemích převažuje strukturní mobilita nad čistou, zatímco ve všech kapitalistických zemích je tomu naopak.(10) Jestliže v socialismu je tedy mobilita *nezvratným procesem odrážejícím, dotvrzujícím a modifikujícím změny v sociální a ekonomické struktuře* v kapitalismu jde v převážné míře o *aspekt „prosté reprodukce“ existujícího sociálního složení*. To se ukazuje jak v podstatně nižším podílu strukturně podmíněných přechodů, tak v nižším zastoupení pohybů v hlavním směru, tj. od samostatné práce k práci v socialistickém sektoru, od zemědělských profesí k nezemědělským a od manuálních profesí k nemanuálním.

Další rozdíly se objevují, když sledujeme mobilitní pohyby ne v jejich celku, ale podle základních kategorií, byť vymezených daným „komparativním kompromisem“. Jak ukazují data uvedená v tabulce 2, celkově vyšší objem mobility v socialistických zemích se projevuje u nezemědělských kategorií, a to s diferencovanějším dopadem na společenské skupiny dělníků a zaměstnanců. Zatímco v kapitalistických zemích jsou míry mezigenerační stability u dělníků a zaměstnanců vcelku podobné, nebo se zaměstnanci dokonce vyznačují vyšším podílem stabilních osob, je pro socialistické země charakteristická právě vysoce heterogenní rekrutace zaměstnanců. Podíl těch, kdo do těchto kategorií vstoupili z ostatních skupin, se pohybuje mezi 75 a 82 %, což znamená obrovskou mezigenerační obměnu duševních pracovníků. Podobně ovšem i obměna dělnických kategorií je vysoká, a to v daleko vyšší míře na základě rekrutace ze skupiny zemědělců; naproti tomu naopak v kapitalistických zemích

(9) Strukturní mobilita je ta část přesunů, která je nezbytná pro naplnění nového sociálně profesionálního složení; její komplementární částí je tzv. čistá mobilita či cirkulace, v níž každý pohyb v jednom směru je kompenzován pohybem v opačném směru.

(10) Toto tvrzení se opírá o data i za další kapitalistické země (Itálie, skandinávské země, V. Británie, Austrálie, Japonsko a další), které do našeho srovnání nezahrnujeme pro nižší kvalitu mobilitních šetření (malé soubory, větší stáří dat, nevhodné kategorizace).

Tabulka 2. Společenské skupiny v některých socialistických a kapitalistických zemích podle sociálního původu (v %)*

Země	Dělníci				Zaměstnanci				Zemědělci
	D	Z	R	S	D	Z	R	S	R
BLR	24,9	4,5	62,9	5,5	24,0	17,8	47,8	5,5	92,6
ČSSR	46,7	8,4	36,2	8,7	43,1	22,6	23,2	11,1	77,0
MLR	31,0	2,9	51,5	9,0	36,7	21,2	28,5	13,6	81,8
PLR	47,2	6,1	39,3	2,7	36,3	25,1	30,4	4,0	89,6
Francie	54,3	4,0	29,4	12,3	43,6	28,2	9,4	18,8	91,2
NSR	70,1	7,8	14,0	8,1	48,9	30,2	6,4	14,4	91,1
USA	59,9	5,6	29,7	4,8	48,6	23,5	14,0	14,0	82,2
V. Británie	72,2	11,0	9,9	6,9	48,5	37,0	4,2	10,3	.

Prameny: viz pozn. 7.

*) Použité symboly označují původ ze společenských skupin dělníků (D), zaměstnanců (Z), zemědělců (R) a samostatných (S).

dělnické kategorie rostou i na základě vysokých přechodů ze skupiny zaměstnanců, tj. v podstatě na základě proletarizace „středních vrstev“.

Všechny tyto skutečnosti, které jsou patrné z tabulky 2 a které komentujeme jen velmi zběžně, svědčí jak o mnohem rychlejší dynamice sociálních procesů v socialistických zemích, tak o *zvládnutostech formování hlavních společenských skupin*. Dělnická třída zde roste rychleji, přijímá do svých řad mnohem více pracovníků pocházejících z rodin zemědělských dělníků a rolníků a naopak značně méně osob z rodin nemanuálních pracovníků; to mj. znamená, že proces jejího formování je daleko výrazněji spjat s přeměnami společnosti. V kapitalistické společnosti naproti tomu data svědčí o značné rigiditě sociální struktury, kde jeden směr mobilních přechodů musí být z velké části vyvážen opačným. Největší rozdíl se pak týká kategorií zaměstnanců, které v sobě jako podstatnou složku zahrnují inteligenci. Pokud bychom přijali relativní údaje jako aproximaci jejího složení, pak zjišťujeme, že inteligence v socialistických zemích je v naprosto převažující míře dělnického a rolnického původu, zatímco v kapitalistických zemích zcela převažuje její mezigenerační rekrutace.

Zřejmá nadřazenost socialistických zemí v mobilních objemech by ze strany buržoazní sociologie mohla být zpochybněna poukazem na to, že jde o přechodný jev období pronikavých společenských přeměn, po němž nastupují období stabilizace, v nichž se úroveň i charakteristiky mobility budou vyrovnávat na úroveň kapitalistických zemí. Takové zpochybnění zde pouze antici-pujeme, protože — jak je patrné z první části — dosavadní komparace mobility se omezily pouze na porovnání časově velmi odlišných dat z různých zemí, aniž by byla věnována pozornost rozdílům společenských systémů. Ani v jediné kapitalistické společnosti pak nebyla zatím empiricky sledována historická dynamika mobilních procesů — tento problém je zatím řešen spíše formou různých simulací, přičemž v poslední době převažuje názor, že čistá mobilita je stabilní a pouze strukturální změny vnášejí určitý pohyb do mobilních procesů.(11)

Ani ze socialistických zemí nemáme mobilní data z různých období. Výjimkou je Maďarsko, kde byla mobilita sledována v předválečném a pováleč-

Tabulka 3. Sociální mobilita v Maďarsku v letech 1938—1973 (v %)

Charakteristika	1938	1949	1963	1973
Podíl mobilních	28,1	33,2	43,6	49,6
Z toho mobilita:				
strukturní	57,7	53,0	62,2	56,5
v hlavním směru	83,3	83,1	89,1	86,9
Podíl seberekrutace v kategoriích				
manuálních	55,1	52,3	44,4	45,8
nemanuálních	38,5	29,8	23,2	21,2
zemědělců	93,1	90,9	90,8	81,8

Prameny: Andorka 1969, 1976.

ném censu a kde byla navíc provedena již dvě výběrová šetření s tímto zaměřením. Získáváme tak v tomto případě velmi zajímavou časovou řadu mobilitních charakteristik za 35 let, v nichž *úroveň mobility trvale roste*. Údaje uvedené v tabulce 3(12) velmi jasně odpovídají na otázku, zda vyšší mobilita je pouze přechodným výkyvem, nebo zda je stabilní charakteristikou dynamiky sociální struktury ve všech etapách socialistického vývoje. Spolu s jejím růstem se trvale snižuje míra seberekrutace všech společenských skupin, včetně zemědělců. V socialistickém vývoji se ovšem mění relace mezi zdroji a směry mobilitních pohybů, tj. růst mobility ve stále větší míře pramení z obměny v rámci dané sociálně profesijní struktury a v malé míře se snižuje i podíl mobility realizované v hlavním směru sociálních přesunů. Je škoda, že maďarská data jsou zatím unikátní, že nemůžeme porovnat vývoj v této společnosti s mobilitními procesy v dalších socialistických zemích. Domníváme se však, že vzhledem k velké podobnosti mobilitních procesů zjištěné v statistickém průřezu můžeme závěr o trvale vysoké či dokonce rostoucí míře mobility v socialistickém vývoji přijmout jako obecněji platný.

4. Mobilitní indikace sociálních distancí

Důležitým přínosem analýzy mobilitních procesů, pokud je koncipována na marxistickém základě, může být postižení objektivních sociálních bariér existujících mezi různými třídami a skupinami na základě působení sociálně ekonomických zákonitostí. Pokus o využití mobilitních údajů byl v tomto směru podniknut již v šedesátých letech v rámci americké stratifikačně orientované sociologie (Blau, Duncan 1967), námět však zůstal nevyužit, zejména pokud jde o mezinárodní komparativní výzkum. Blauova a Duncanova analýza ukázala, že společenské třídy a skupiny se v americké společnosti vyznačují výrazným podílem seberekrutace, přičemž přesuny mezi sociálně profesijními

(11) K určitému osvětlení vývoje mobility v kapitalistických zemích mohou přispět výzkumy „druhé generace“, které proběhly na počátku sedmdesátých let ve Velké Británii, v USA, v Japonsku, ve skandinávských a dalších zemích. Tyto výzkumy jsou zpravidla záměrně koncipovány komparativně vůči předchozím šetřením v jednotlivých zemích. Jejich výsledky nemáme zatím k dispozici.

(12) Na rozdíl od údajů za MLR v tabulkách 1 a 2 jsou propočty uvedené v tabulce 3 založeny na trojčlenných maticích, tj. s odlišením všech manuálních (námezdních a samostatně činných), nemanuálních a zemědělských pracovníků. Proto jsou mobilitní hodnoty sníženy o přechody z kategorie samostatných, která nebyla ve všech srovnávaných šetřeních komparabilní.

skupinami se odehrávají do značné míry pouze v rámci tříd. Základní poznatek byl shrnut v tezi, že „vzorce sociální mobility odhalují existenci dvou linií rozdělujících americkou profesionální strukturu do tří tříd — na bílé límečky, modré límečky a farmáře... Konvenční dělení sociální struktury na střední, dělnickou a rolnickou třídu je reflektováno i v pohybu lidí mezi profesemi“ (Blau, Duncan 1967: 78—79). I když interpretace výsledků nijak nepřekročila rámec stratifikačních teorií, plyne z ní, že některé teze traktované buržoazními teoretiky sociální struktury (například teze o volném pohybu individuí v kontinuální gradaci statusového kontinua, platná údajně pro všechny soudobé industriální a postindustriální společnosti), neplatí ani pro americkou společnost, pokládanou tradičně za zemi s nejvyšší sociální mobilitou.

Položme si nyní otázku, v čem spočívá podstata rozdílů v mobilitních procesech, zda ve sledu „stadií průmyslového růstu“ nebo v kvalitativní odlišnosti společenských systémů. Nedostatek srovnatelných údajů tvoří i v tomto případě určitou bariéru pro ověření obecně koncipovaných hypotéz. Nicméně pro určité přiblížení můžeme vyjít z porovnání údajů o mezigenerační mobilitě v šesti zemích, které jsme sledovali v předchozí části.(13) V tomto případě je však zpracování založeno na detailním členění, umožňujícím odlišit různé skupiny dělnických a zaměstnaneckých profesí podle kvalifikace i skupiny soukromých vlastníků výrobních prostředků.

Také v naší analýze aplikujeme princip vícerozměrného škálování. Na rozdíl od Blaua a Duncana však používáme odlišné techniky, založené na rozkladu veličiny χ^2 na její kánonické komponenty (14). Takto získané charakteristické vektory lze chápat jako model hypotetického prostoru mobilitních přesunů a jejich složky pak interpretovat jako skóre lokalizující sociální skupiny do modelového prostoru sociálních pohybů. Blízkost sociálních skupin v mobilitním modelu je tím větší, čím větší je počet vzájemných pohybů mezi nimi a čím podobnější je struktura jejich mobilitních přesunů.

Z porovnání výsledků z různých zemí vyplývá, že lokalizace základních sociálně profesionálních skupin v mobilitním modelu vykazuje sice některé shodné rysy, že však „národní profily“ se především vyznačují řadou významných rozdílů, v nichž se projevují odlišnosti dané sociálně ekonomickou formací i stupněm překonání (v případě socialistických zemí) staré třídní struktury kapitalistické společnosti. Výsledky za jednotlivé země se liší jak počtem relevantních dimenzí oddělujících jednotlivé skupiny z hlediska sociální a profesionální mobility, tak rozpětím sociálních distancí(15) a přirozeně i lokalizační jednotlivých sociálně profesionálních skupin v prostoru mobilitních pře-

(13) Pro analýzu byla použita stejná šetření jako v předchozí části (viz pozn. 7) s výjimkou Francie, kde byla aplikována lépe kategorizovaná data za rok 1964 [Bertaux 1973].

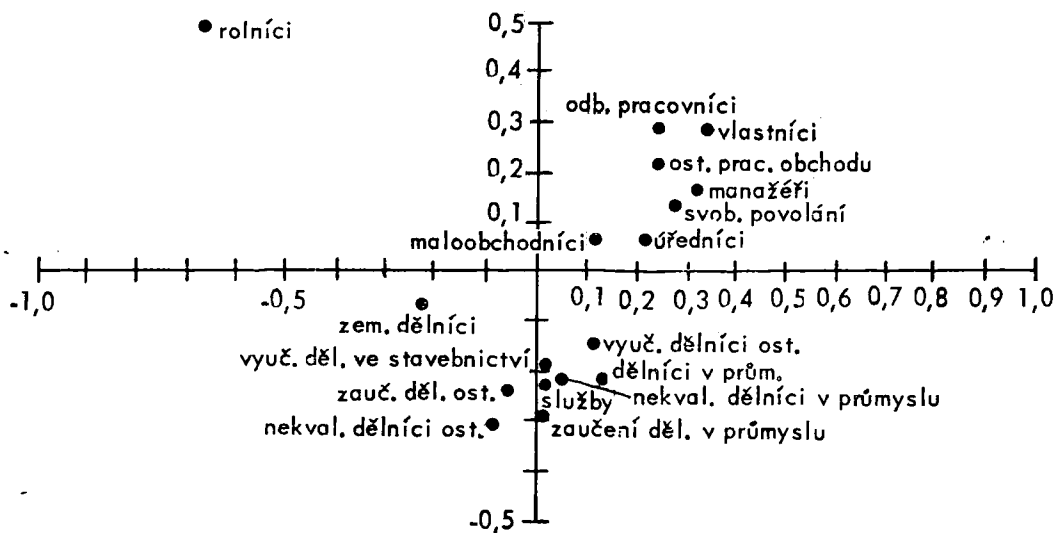
(14) Charakteristická čísla a vektory získáme běžnými metodami z matice $N \times N$, kde matice N je pomocnou maticí odvozenou z normální kontingenční tabulky vydělením jednotlivých polí tabulky výrazem $\sqrt{(n_{ij} \cdot n_{.j})}$. Složky vlastních vektorů jsou standardizovány tak, aby součet jejich kvadrátů byl roven vlastnímu číslu, popřípadě jedné. Složky vlastních vektorů slouží jako podklad pro přiřazení číselných skóre jednotlivým sociálně profesionálním skupinám (zvláště pro otce, zvláště pro syny), které zaručují výpočet lineárního korelačního koeficientu rovnajícího se odmocnině z vlastního Stuart 1967], [Lauber, Linhart 1978].

čísla odpovídajícímu danému vlastnímu vektoru. Při grafické prezentaci výsledků vynášíme do grafů hodnoty jednotlivých složek vektorů. Podrobněji viz [Lancaster 1957], [Kendall,

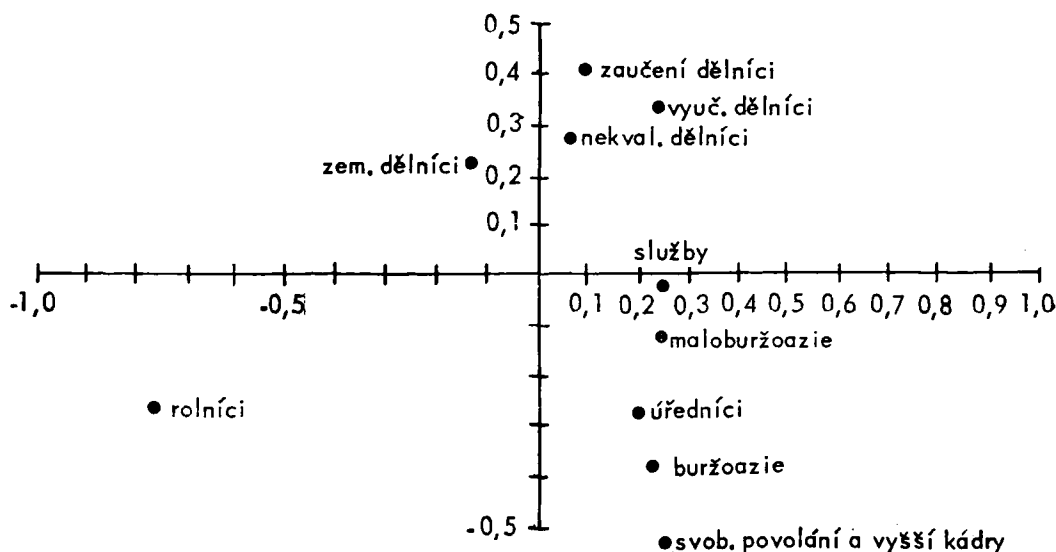
(15) Rozpětí sociálních distancí charakterizujeme pomocí hodnoty korelačního koeficientu. Tato úvaha odpovídá běžné představě, že čím vyšší je korelace mezi povoláním otce a syna, tím jsou jednotlivé sociálně profesionální skupiny uzavřenější a cirkulace mezi nimi je omezenější. Obtížnost a mimořádnost přesunů je pak přímo úměrná rozdílům mezi hodnotami složek vlastních vektorů. Protože vlastní vektory jsou na sobě nezávislé, lze vzdálenost mezi skupinami určit vzorcem

$$e = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}.$$

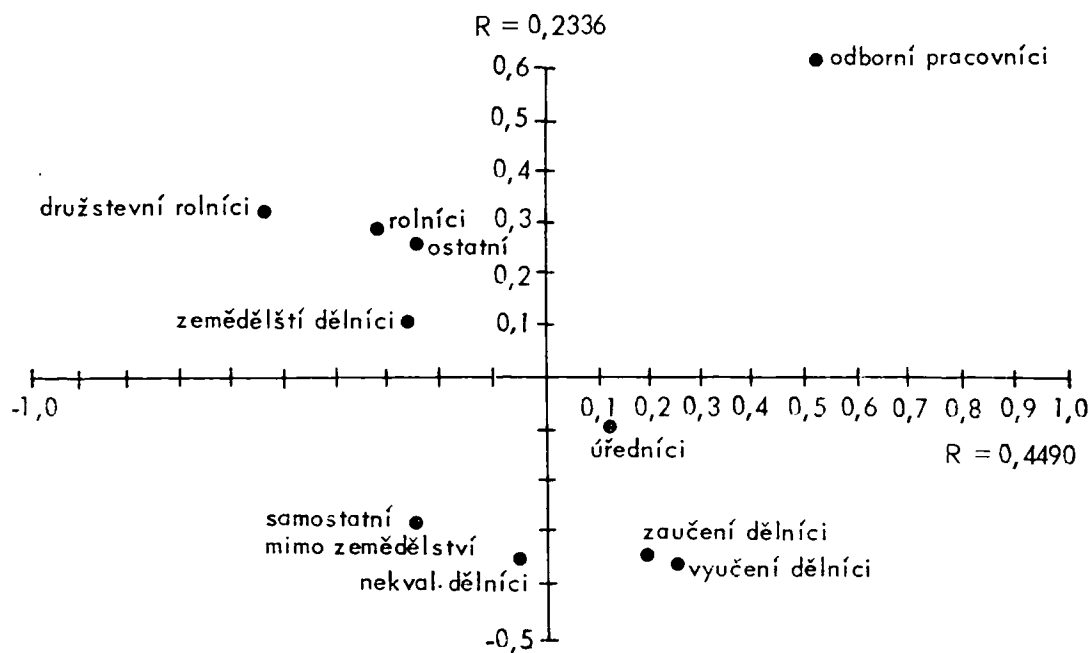
Graf 1. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v USA

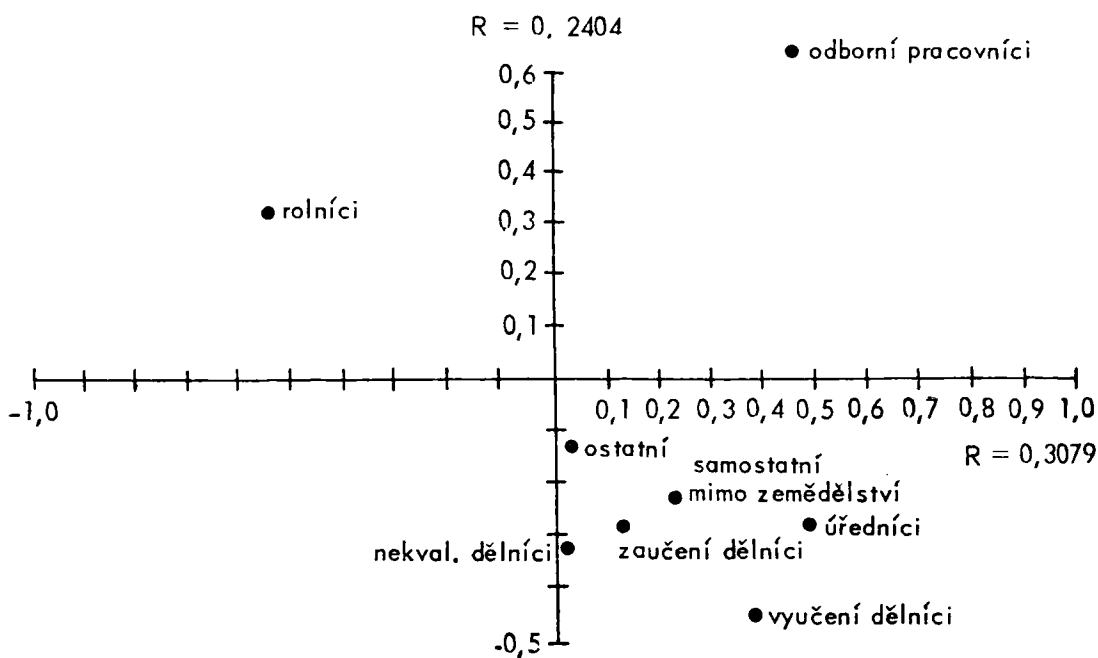
Graf 2. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility ve Francii

Graf 3. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v Československu

Graf 4. Vzdálenost socioprofesionálních skupin z hlediska intergenerační mobility v Maďarsku

*Tabulka 4. Kánonická analýza intergenerační mobility.
Polsko 1972*

Sociálně profesijní skupina	Hodnoty kánonické komponenty	
	I	II
Vedoucí administrativní pracovníci	0,1414	0,2153
Úředníci	0,2600	0,4199
Vedoucí techničtí pracovníci	0,0861	0,0778
Ostatní techničtí pracovníci	0,1281	0,2743
Mistři	0,1537	0,1798
Odborníci v netechnických profesích	0,1960	0,5615
Průmysloví dělníci	0,4477	-0,3265
Stavební dělníci	0,1418	0,2745
Pomocní dělníci	0,0878	-0,1813
Doprava a spoje	0,2309	-0,0048
Obchod a služby	0,1563	-0,1122
Personál služeb	0,0539	-0,0625
Nepevná zaměstnání	0,1691	0,0050
Zemědělníci odborníci	0,0764	0,0977
Zemědělníci dělníci	-0,0174	-0,2542
Samostatní zemědělci	0,1246	0,0835
Soukromí zemědělci	-0,6716	0,1540
Ostatní pracovníci	0,1251	-0,1104
Korelační koeficient	0,4970	0,2727

Pramen: Zagórski 1976.

sunů. Tyto rozdíly mají pochopitelně svůj význam i pro obsahovou identifikaci jednotlivých dimenzí.

Všimněme si nejprve rozdílů, jimiž se navzájem odlišují jednotlivé *kapitalistické země*. Tato analýza nám poskytne zároveň nezbytný odrazový můstek pro analýzu změn, které vnesla do mobilizačních procesů socialistická výstavba v ČSSR, Maďarsku a Polsku.

Vyjdeme-li z výsledků znázorněných v grafech 1 a 2 a v tabulce 5, pozorujeme značnou shodu v uspořádání základních sociálně profesijních skupin z hlediska sociální mobility. *První dimenze* člení tyto skupiny především podle nároků na kvalifikaci, tj. škála od nekvalifikovaných dělníků a zemědělců ke kvalifikovaným dělníkům a náročným duševním profesím, a to se zřetelem k dichotomii zemědělského a nezemědělského typu práce. Separace zemědělců je nejvýraznější ve Francii, zatímco v NSR i v USA se zemědělcům blíží některé skupiny nekvalifikovaných dělníků. *Druhá dimenze* rozlišuje především dělnické a zaměstnanecké profese a škáluje nezemědělskou populaci ve směru od „samostatných“ a příslušníků vysoce kvalifikovaných duševních profesí k rutinním zaměstnaneckým a dělnickým profesím.

V obou těchto dimenzích je přitom zřejmá sociální blízkost soukromých vlastníků a nemanuálních pracovníků. Tento proces se dotýká i soukromých zemědělců (kteří jsou jinak výrazně separováni od ostatních sociálních skupin), což neplatí o zemědělských dělnících, kteří se naopak více blíží dělnickým profesím. Ukazuje se tak, že ne sama příslušnost k zemědělskému sektoru, ale především *podoba vlastnických vztahů* je zdrojem podstatných divergencí ve strukturaci mobilizačních pohybů. Ostatně výrazná separace zemědělců od ostatních sociálních skupin je dána především stabilizujícím vlivem soukromého

Tabulka 5. Kánonická analýza intergenerační mobility.
NSR 1971

Sociálně profesijní skupina	Hodnoty kánonické komponenty			
	I	II	III	IV
Vysocí úředníci	—0,1856	—0,1871	—0,0674	—0,1825
Vedoucí zřízení	—0,2238	—0,1263	—0,2554	—0,4336
Vyšší úředníci	—0,2667	—0,2359	—0,2875	—0,1824
Vyšší zřízení	—0,2389	—0,1798	—0,1304	—0,0762
Střední úřednické kádry	—0,1841	—0,0443	—0,2256	0,0796
Střední kádry zřízenů	—0,2160	—0,0962	—0,1727	0,0725
Nižší úředníci	—0,0506	0,0767	—0,0958	0,0556
Nižší zřízení	—0,0926	0,0266	—0,0747	0,0881
Nekvalifikovaní dělníci	0,2336	0,3415	0,0951	—0,0568
Zaučení dělníci	0,0803	0,3425	0,0082	—0,0768
Vyučení dělníci	—0,0391	0,3832	—0,0218	0,1445
Dělnická aristokracie	—0,1182	0,0326	—0,0401	0,0934
Samostatní s méně než 10 zaměst.	—0,2670	0,1579	0,3648	0,4995
Samostatní s více než 10 zaměst.	—0,2077	—0,2457	0,7666	—0,3393
Ročníci	0,7104	—0,5682	—0,0563	0,0835
Korelační koeficient	0,5611	0,4551	0,2867	0,2432

Pramen: Mayer, Müller 1976.

vlastnictví, tj. mechanismem dědictví a držby rodinného hospodářství, v němž prostor pro mobilitu se otevírá výrazněji až druhorozeným synům. Rovněž možnosti zakládání nových zemědělských podniků příslušníky jiných tříd jsou dnes již ve vyspělých kapitalistických zemích vyčerpány a nemohou proto tvořit ekonomický základ mobilních procesů spojujících ostatní sociální skupiny se soukromými zemědělci.

Údaje z NSR, uvedené v tabulce 5 (které jsou velmi podrobně členěny podle kvalifikace a sociální pozice zaměstnanců), a data z USA a Francie dokládají další výrazný typ sociální distance. Sbližování a vzájemná rekrutace soukromých vlastníků a nemanuálních pracovníků probíhá převážně na úrovni nejkvalifikovanějších typů duševní práce, zatímco pracovníci střední a nižší úrovně jsou od této kategorie „odříznuti“, přičemž do určité míry zůstávají separováni i od dělnických profesí. Tento proces je nejmarkantnější zejména v obou evropských kapitalistických zemích. Například v NSR se obdobným profilem sociální mobility jako soukromí vlastníci vyznačují pouze vysocí a vyšší úředníci a zřízení, zatímco střední a nižší zaměstnanecké kategorie tvoří z hlediska mobility samostatnou skupinu, které se z dělnických profesí přibližuje pouze tzv. dělnická aristokracie, tedy příslušníci vysoce kvalifikovaných a specializovaných profesí, předáci apod. Francouzské údaje dokládají, že mobilní profil vysoce kvalifikovaných nemanuálních profesí je nejbližší buržoazii, zatímco úředníci a střední kádry jsou zaměřením své mobility podobní jak buržoazii, tak maloburžoazii.

V tomto typu analýzy poskytují data všech tří zemí zhruba shodný obraz, který se liší pouze detaily v lokalizaci jednotlivých sociálně profesijních skupin a vahou těchto dimenzí v rozložení mobilních pohybů. Obě evropské země se odlišují od USA poněkud vyšší korelací mezi povoláním otce a syna. Především je však pro ně charakteristická skutečnost, že v těchto zemích jsou

sociální bariéry modifikující sociální mobilitu daleko složitější, než aby je bylo možno postihnout ve dvoudimenzionálním modelu. Další zjištěné dimenze nejsou přitom nijak okrajové.

Třetí dimenze sociální separace zahrnuje ve Francii i v NSR protiklad (a tedy výraznou sociální bariéru) mezi vlastníky nezemědělských výrobních prostředků a ostatními skupinami pracujících. Jestliže druhá dimenze vyjadřuje především proces sblížování špičkových nemanuálních profesí a buržoazie na straně jedné a proces uzavírání dělnické třídy do kruhu seberekrutace na straně druhé, pak třetí dimenze odráží proces seberekrutace třídy vlastníků, zvýrazňující jejich sociální výlučnost. Zbývající dimenze jsou již poměrně specifické. V údajích z Francie se projevuje sociální uzavřenost zemědělských dělníků, v údajích z NSR se navíc projevují rozdíly mezi malými a velkými podnikateli z hlediska podílu seberekrutace a alternativních mobilitních drah: zatímco maloburžoazie se zčásti orientuje na dělnické profese, jsou u velkoburžoazie náhradním typem kariéry převážně kvalifikována nemanuální povolání. Tyto odlišnosti se však prosazují až sekundárně, na pozadí procesů pro-pojujících obě skupiny vlastníků.

V údajích za *socialistické země* se výrazně projevuje trend překonávání a rozvolňování mezitřídních a vnitrotřídních rozdílů, bariér a distancí. Hodnoty korelačních koeficientů udávajících vazbu mezi sociálně profesionální skupinou otce a syna nedosahují ani v jedné z komparovaných socialistických zemí úrovně dosažené ve Francii a NSR, přičemž jsou nižší než v USA nebo stejné. Rovněž dvoudimenzionální model mobilitních přesunů je ve všech třech zemích zcela postačující, v některých případech je dokonce druhá dimenze téměř nadbytečná.

Některé vazby mezi společenskými skupinami mají dnes již jen historický význam. Například určitá blízkost duševních profesí a samostatných mimo zemědělství patrná v Československu a v Maďarsku, byť v podstatně menší míře než v kapitalistických zemích, a naznačující vzájemné přelévání a obdobnou rekrutaci, je dnes v podstatě jen historickým typem mobility, přežívajícím v charakteristikách starších a středních generací. Archaickým typem mobility je i relativní blízkost samostatných rolníků (zachycená jen v československých datech) k ostatním skupinám.

K výrazným změnám došlo v lokalizaci *zemědělské populace*, kde především odlišnosti mezi samostatnými a družstevními rolníky svědčí o tom, že společenské proměny velmi výrazně ovlivnily strukturaci sociální mobility. Ve všech kapitalistických zemích jsou to právě samostatní rolníci, kteří jsou nejvíce separováni od ostatních skupin. Údaje z ČSSR naznačují, že v procesu kolektivizace došlo k závažné změně: část zemědělců přešla do jiných odvětví národního hospodářství, část se přeměnila v družstevní rolníky či zemědělské dělníky a jen malá část si uchovala původní sociálně třídní postavení. Množství mobilitních přechodů mezi soukromými rolníky a ostatními skupinami se zvětšilo, což se promítlo i do celkového zmenšení distance mezi nimi a ostatní populací. U družstevních rolníků je situace poněkud složitější, neboť proces združstevňování vyústil v konstituování nové společenské třídy — družstevního rolnictva — logicky provázené zvýšeným úsilím o stabilizaci i z hlediska intergenerační mobility. Proto i když celková distance družstevních rolníků od ostatních skupin je menší než v kapitalistických zemích nebo Polsku (kde združstevňování dosud neproběhlo), je dosud poněkud větší než u soukromých zemědělců.

Výrazné odlišnosti mezi sledovanými kapitalistickými a socialistickými zeměmi jsou i v lokalizaci *zaměstnaneckých kategorií*. V socialistických zemích

došlo především k jednoznačnému zpřetrhávání vazby mezi inteligencí a vykořisťovatelskými skupinami. Na rozdíl od kapitalistických zemí, kde jde vždy o oboustranné procesy reprodukcující dané sociální skupiny (16), dochází v průběhu výstavby socialismu k odstranění vykořisťovatelských tříd, a proto jejich pozice v mobilitním prostoru naznačuje pouze převládající směry jejich anihilace v nové sociální struktuře socialistické společnosti. Údaje z Československa, z Polska i z Maďarska dokládají, že městská buržoazie a maloburžoazie přecházela především do dělnických profesí, popřípadě do některých, převážně rutinních, duševních profesí. Úzká vazba buržoazie a maloburžoazie na nejkvalifikovanější duševní profese je v sledovaných socialistických zemích zcela potlačena a jak již bylo zdůrazněno, má jen historický charakter.

Pokud jde o *sblížení manuálních a nemanuálních typů práce*, došlo sice k určitému oslabení vzájemných distancí, především mezi kvalifikovanými dělnickými profesemi a úřednictvem, špičkové duševní profese si však přesto — zejména díky vyšší míře seberekrutace — uchovaly určitou míru separace. Jak ukazují polská data v tabulce 4, tato distance je však typická jen pro některé skupiny inteligence, především odborníky v netechnických profesích a pro úředníky. Naproti tomu technická inteligence a vedoucí administrativní pracovníci se z hlediska svých mobilitních profilů příliš neliší od zaměstnanců ve službách a v některých dělnických profesích. Přitom je zajímavé, že u vedoucích pracovníků je výlučnost mobilitních profilů často menší než u řadových pracovníků. Pro intenzitu tohoto procesu sblížování je podstatný především dosažený stupeň vývoje socialistické společnosti. O tom svědčí konfrontace údajů z obou maďarských výzkumů. Jestliže data za rok 1963 naznačují ještě poměrně značnou distanci mezi úředníky a kvalifikovanými dělníky, údaje za rok 1973 ukazují již výrazné snížení závislosti mezi povoláním otce a syna a sblížení dělnických a úřednických profesí na úroveň dokumentovanou československými daty. Dnes to jsou jen vysoce kvalifikované duševní profese, které si díky vyšší seberekrutaci uchovávají větší sociální distanci od dělnických profesí.

Provedené analýzy dokládají *podstatnou odlišnost mobilitních procesů v socialistických a kapitalistických zemích*. V průběhu socialistického vývoje jsou překonávány sociální distance a struktura mobilitních přesunů se výrazně zjednodušuje. Některé typy pohybů jsou již jen reliktem dřívějších sociálních procesů, spjatých buď s kapitalistickou společností, nebo s přechodnými procesy socialistické výstavby (kolektivizace). Prolamují se bariéry charakteristické pro kapitalistickou společnost a spolu s eliminací některých tříd a skupin dochází i k podlomení jejich sociálního zázemí. S postupující generační obměnou, která v socialistických zemích zahrnuje důsledky rozsáhlých změn ve školské a kádrové politice, se bude rozvíjet *nový typ strukturace sociální mobility*, opírající se o jiné momenty v dělbě práce a vlastnických vztazích než dosud. Může jít například o posilování sebereprodukčních tendencí v jádru dělnické třídy, tak jak o tom hovoří některé sovětské práce (Rutkevič, Filippov

(16) Tento závěr, vyplývající již z předchozí části, je podepřen i výsledky speciálních postupů. Analýza tzv. limitních rozložení matice odlivu ukázala, že pokud by byl zachován existující trend v odlivech a přílivech do jednotlivých sociálně profesionálních skupin, pak by se počet samostatných a vlastníků, například v USA, Francii, NSR, příliš nezměnil.

Proporce jednotlivých sociálně profesionálních skupin se tedy v kapitalistických zemích v důsledku sociální mobility příliš nemění. V socialistických zemích naopak zaručují existující trendy v sociální mobilitě anihilaci těchto skupin, s výjimkou soukromého sektoru v zemědělství v Polsku, kde dochází pouze k výrazné redukci.

1976]), obracející pozornost na význam této skutečnosti z hlediska upevňování tradic dělnické třídy v závodech i v širší veřejnosti. Delší dobu bude zřejmě působit i faktor omezené cirkulace mezi státním a družstevním sektorem v zemědělství i mimo něj. Z tohoto důvodu by bylo důležité sledovat procesy intergenerační mobility ve věkovém průřezu, dosavadní výzkumy však tuto možnost zatím neposkytují.

Závěr

Naznačili jsme některé možnosti interpretace mobilitních dat a jejich význam pro pochopení změn v sociální struktuře při přechodu od kapitalismu k socialismu. Na rozdíl od tvrzení buržoazní sociologie se ukazuje, že změny ve vztazích jsou *prvořadým faktorem* ovlivňujícím charakteristiky sociální mobility. Zatímco v rozvoji kapitalistické společnosti je sociální mobilita v podstatě uzavřena do kruhu sebereprodukce sociálních tříd a skupin, aniž nějak podstatněji přispívá ke změně společenských struktur, socialistická revoluce a proces výstavby socialistické společnosti mění jak kvantitativní charakteristiky mobility, tak její sociální obsah, vytváří zdroje prolomení sociálních bariér i prostor pro novou sociální strukturu.

Na základě uvedených dat můžeme říci, že dominantu rozdílů v objemech a sociální diferenciaci mobilitních procesů představuje jejich začlenění do rámce buď socialistické, nebo kapitalistické společnosti, buď do kontextu pronikavých společenských přeměn a další postupné sociální homogenizace, nebo do kontextu stability a prohlubování sociálně třídních diferencí. To ovšem neznamená, že bychom měli podstatu rozdílů považovat za jejich úhrn, že bychom měli ignorovat další specifika, jež se týkají jednotlivých socialistických a kapitalistických zemí. Právě z tohoto hlediska by bylo zajímavé *podrobněji analyzovat* mobilitní data, s jejich pomocí a v konfrontaci s dalšími údaji hlouběji nahlédnout do specifiky sociálních procesů. To je důležité zejména pro socialistické země, kde v souvislosti s integračními procesy se otevírá náročný a složitý úkol komparace v oblasti sociální struktury. Z toho plyne i nutnost koncipovat zde další mobilitní šetření na srovnatelné bázi, s bohatším informačním obsahem, zpracovaná na základě náročnější metodologie. Možnosti sekundární analýzy souhrnných mobilitních tabulek, které jsme v tomto článku využili, jsou přes svoji zajímavost přece jen velmi omezené jak z hlediska uplatnění teoretických požadavků, tak z hlediska poznávacího přínosu.

Literatura

- Andorka, R.: *Mobilité sociale, développement économique et transformations socio-professionnelles de la population active en Hongrie*. Revue française de sociologie 1972, supplément.
- Andorka, R. — Kulcsár, R.: *A KSH 1973. Évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei*. Szociológia 1976, č. 2.
- Atanasov, A. — Maškiach, A.: *Promeni v socialnata prinadležnost na zaetite lica v Bolgarii*. Sofia, Naučnoisledovatelski institut po statistika 1971.
- Bertaux, D.: *Nouvelles perspectives sur la mobilité sociale en France*. Transactions of the Seventh World Congress of Sociology, IV. Sofia, International Sociological Association 1973.
- Blau, P. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, J. Wiley 1967.
- Cazacu, H.: *Mobilitate sociala*. București, Editura Academiei 1974.
- Données sociales 1974. Paris, INSEE 1974.
- Duncan, O. D.: *Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility*. In: Smelser, N. J. — Lipset, S. M. eds.: *Social Structure and Mobility in Economic Development*. London, Routledge and Kegan Paul 1966.

- Fox, T. — Miller, S. M.: *Intra-country Variations: Occupational Stratification and Mobility*. In: Bendix, R. — Lipset, S. M. eds.: *Class, Status and Power*. New York, The Free Press 1966.
- Garnier, M. — Hazelrigg, L.: *La mobilité professionnelle en France comparée à celle d'autres pays*. Revue française de sociologie 1974, č. 3.
- Goldthorpe, J. H. — Llewellyn, C.: *Class Mobility in Modern Britain: Three Theses Examined*. Sociology 1977, č. 2.
- Guttman, L.: *A General Nonmetric Technique for Finding the Smallest Euclidean Space for a Configuration of Points*. Psychometrika 1966, č. 5.
- Hazelrigg, L. E.: *Cross-national Comparisons of Father-to-son Occupational Mobility*. In: Lopreato, J. — Lewis, L. S. eds.: *Social Stratification: A Reader*. New York, Harper and Row 1974.
- Hazelrigg, L. E. — Garnier, M. A.: *Occupational Mobility in Industrial Society: A Comparative Analysis of Differential Access to Occupational Rank in Seventeen Countries*. American Sociological Review 1975, č. 3.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Některé poznámky k aplikaci mobilitního přístupu v socialistické společnosti*. Sociológia 1975, č. 5.
- Kendall, M. G. — Stuart, A.: *The Advanced Theory of Statistics* Vol. 2. London, Charles Griffin 1961.
- Lancaster, H. O.: *Some Properties of the Bivariate Normal Distribution Considered in the Form of a Contingency Tables*. Biometrika 1957, č. 3.
- Lauman, E. O. — Guttman, L.: *The Relative Associational Contiguity of Occupations in an Urban Setting*. American Sociological Review 1966, č. 4.
- Lauber, J. — Linhart, J.: *Kánonická analýza kontingenčních tabulek*. Sociologický časopis 1978, č. 4.
- Lipset, S. M. — Bendix, R.: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, Berkeley University Press 1959.
- Lipset, S. M. — Rogoff, N.: *Class and Opportunity in Europe and the U. S.* In: O'Brien, R. W. — Schrag, C. C. — Martin, W. T. eds.: *Readings in General Sociology*. Boston, Houghton Mifflin 1964.
- Lipset, S. M. — Zetterberg, H. L.: *A Theory of Social Mobility*. In: Bendix, R. — Lipset, S. M. eds.: *Class, Status and Power*. New York, The Free Press 1966.
- Mayer, K. U. — Müller, W.: *Soziale Ungleichheit, Prozesse der Statuszuweisung und Legitimitätsglaube*. In: Hörning, K. H. hrsg.: *Soziale Ungleichheit. Strukturen und Prozesse sozialer Schichtung*. Darmstadt und Neuwied, Luchterhand Verlag 1976.
- Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*. In: Heller, C. S. ed.: *Structured Social Inequality*. New York, Macmillan 1969.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, MysI 1970.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R. red.: *Socialnaja struktura razvitogo socialističeskogo obščestva v SSSR*. Moskva, Nauka 1976.
- Ślomoński, K. — Wesołowski W.: *Struktura i ruchliwość społeczna*. Wrocław, Ossolineum 1973.
- Socialen proichod i promeni v socialnoto položenie na licata, zaeti v narodnoto stanpanstvo na 1 noemvri 1967 g.* Sofia, Centralno statističesko upravlenie 1969.
- Sociální a profesionální mobilita pracujícího obyvatelstva v ČSSR*. Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972.
- Treiman, D. J.: *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York 1975.
- Zagórski, K.: *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Warszawa, GUS 1976.
- Zaslavskaja, T. I. — Ryvkina, R. V. red.: *Metodologičeskie problemy sociologičeskogo issledovanija mobilnosti trudovyh resursov*. Novosibirsk 1974.

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Социальная мобильность в социалистических и капиталистических странах

Как это явствует из сопоставления процессов мобильности в изображении буржуазной социологии, несмотря на развитие методики изучения и накопление данных, основное теоретическое содержание категории социальная мобильность не изменилось. Но между тем, мобильность, если мы ее понимаем как категорию, отражающую индивидуальные сдвиги между социальными классами и группами, между поколениями и внутри поколения, отнюдь не обязательно связано с стратификационным пониманием социальной структуры. В духе марксистского понимания развитие является целесообразным использованием категории мобильности для анализа социального воспроизводства социальных классов и групп и для анализа социального «расстояния» между ними, а тем самым и реального социального пространства, в котором происходят сдвиги, охватываемые понятием мобильности. В обоих случаях такой подход прямо противоположен буржуазному пониманию, которое предполагает, прежде всего, изучение «открытости» общества, а социальное пространство априори определяется как вертикальная шкала социальных позиций.

Сравнение показательных данных о мобильности в четырех социалистических и трех капиталистических странах показывает, что уровень социальной мобильности в социалистических странах выше, чем в капиталистических странах. В то же время в социалистических странах преобладает структурная мобильность над чистой, т. е. при социализме мобильность является необратимым процессом, отражающим и видоизменяющим перемены социально-экономической структуры. Эти процессы отражаются на воспроизводстве всех социальных групп, которые, если сравнивать в разрезе по поколениям, гораздо менее стабильны. Это относится прежде всего к группе работников умственного труда, среди которых до 80% происходят из рабочей и крестьянской среды. Высокий уровень мобильности при этом является не временным явлением, сопутствующим периоду революционных изменений, а (как показано на историческом материале по Венгрии) постоянной характеристикой социалистического развития.

Равным образом и анализ социальных «расстояний» (дистанций) показывает значительное отличие в процессах мобильности в социалистических и капиталистических странах. Для капиталистического общества характерно малое расстояние между буржуазией и работниками умственного труда и отрыв крестьян и сельскохозяйственных рабочих. Общая картина социальных «расстояний» при капитализме сложнее. Новый характер социальной мобильности в социалистическом обществе выражается и в значительно меньших «расстояниях» между сельскохозяйственными и несельскохозяйственными категориями населения, а в особенности, между работниками физического и умственного труда. Картина социальных сдвигов отражает в то же время и некоторые исторически уже преодоленные передвижения. При смене поколений будет постепенно все более преобладать новый тип социального структурирования, который будет способствовать дальнейшему уменьшению социальных дистанций.

Summary

Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: Social Mobility in Socialist and Capitalist Countries

Comparisons of mobility processes in bourgeois sociology clearly show that, notwithstanding the development of pertinent methodological tools as well as of the data basis, the fundamental theoretical content of the category of social mobility has undergone no change whatsoever. Of course, mobility — if it is conceived as a category reflecting individual inter- and intrageneration shifts among social classes and groups — is not necessarily connected with the stratification conception of social structure. In the intentions of the Marxist conception, it is expedient to make use of mobility in analyzing, on the one hand, the social reproduction of social classes and groups, and, on the other hand, their reciprocal social distances and thus also the actual social space wherein mobility motions are taking place. The approach involved in both cases is contrary to the bourgeois conception where primary attention is paid to the “openness of society” and social space is a priori taken for granted as a vertical gradation of social positions.

The comparison of representative mobility data acquired in four socialist and three capitalist countries reveals a higher social-mobility level in the socialist countries. Here, simultaneously, structural mobility predominates over pure mobility: this fact implies that, under socialism, mobility is an irrevocable process reflecting

and modifying changes in the socio-economic structure. These processes are reflected in the reproduction of all social groups which are much less stable from the inter-generation aspect. This refers particularly to non-manuals 80% of whom come from working-class or farmers' families. At the same time, the high mobility level is no transient phenomenon accompanying periods of revolutionary changes but — as has been demonstrated by a historical comparison in Hungary — a lasting characteristic of socialist development.

Also the analysis of social distances has revealed a marked dissimilarity of mobility processes in socialist and in capitalist countries. Characteristic of capitalist societies is a small distance between the bourgeoisie and non-manuals a separation of farmers and farm-hands, and a generally more complex picture of social distances. The new character of mobility in socialist society manifests itself in much smaller distances between agricultural and non-agricultural groups, and especially between non-manuals and manual workers. The picture of mobility changes simultaneously involves some shifts that have already been historically overcome. A new type of social structuration leading to a further reduction of distances will gradually assert itself in the generation change.